

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

१९४२ पूर्वीच्या वाळवा

तालुक्यातील स्वातंत्र्य लढ्याचा

थोडक्यात आढावा

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हे एक आधुनिक भारताच्या इतिहासात महत्वाचे पर्व होवून गेले. इंग्रजांनी जवळजवळ १५० वर्षे भारताला गुलामगिरीत ठेवले. गुलामगिरीच्या या शृंखला तोडून भारतमातेला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, पंडीत जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, बॅ. सावरकर, मौलाना आझाद यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्यलढ्यासाठी जनआंदोलन सुरु होते. हुतात्मा भगतसिंगांपासून वाळव्याच्या किसन आहिर यांच्या सारख्या असंख्य क्रांतीकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. स्वातंत्र्य लढ्याच्या वेदीवर महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्याने व सध्या सांगली जिल्ह्यात असणारा वाळवा तालुका स्वातंत्र्य लढ्यात अग्रेसर होता. वाळवा तालुक्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान मोठे होते. पेशवाईचा अस्त झाल्यापासून ते भारत स्वतंत्र होई पर्यंत वाळवा तालुक्यातील जनतेने भारतीय स्वतंत्र चळवळ जोरात सुरु केली होती. १९४२ च्या चलेजाव चळवळीनंतर तर प्रति सरकारची स्थापना करताना सातारा जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यातील क्रांतीसिंह नाना पाटील, बर्डे गुरुजी, पांडु मास्तर, नागनाथ नायकवडी, बापुसाहेब देशमुख, विनायकराव थोरात, आचार्य जावडेकर इत्यादी अनेक नेत्यांचा सहभाग होता व ते वाळवा तालुक्यातील होते. अशा ह्या वाळवा तालुक्यातच अनेक ज्ञात व अज्ञात स्वातंत्र्य सैनिक होवून गेले. पुरुषांबरोबर वाळवा तालुक्यातील स्त्रियांनीही स्वातंत्र्य संग्रामात हिरीरीने भाग घेतला होता. ह्या सर्व गोष्टींचा सखोल व सविस्तर अभ्यास झाला नसल्याने मी या लघुशोधप्रबंधात “ वाळव तालुक्यातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास” नम्रपणे मांडण्याचा प्रयत्न करित आहे. सदर लघुशोध प्रबंधासाठी मी अनेक हयात असणाऱ्या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या व त्यांच्या नातेवाईकांच्या मुलाखती घेवून नविन माहिती उजेडात आणण्याचा प्रयत्न करित आहे. त्याचबरोबर स्वातंत्र्य सैनिकांनी गोळा केलेली कांही कागदपत्रे, त्यांच्यावर वेळोवेळी आलेले लेख व इतर साधनांचाही उपयोग करून घेतला आहे. त्याच काळातील केसरी व इतर वर्तमान पत्रांच्या फाईल्सही उपयोगी पडल्या.

वाळवा तालुका हा सांगली जिल्ह्यातील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या महाराष्ट्रामध्ये पुढारलेला तालुका आहे. तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $16^{\circ} 40'$ उत्तर ते $17^{\circ} 10'$ उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार $24^{\circ} 4'$ पूर्व ते $24^{\circ} 27'$ पूर्व या दरम्यान आहे. तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ ७७८ चौरस किलोमिटर आहे. उत्तरेच्या दिशेला खानापूर व कराड तालुका पूर्वेच्या दिशेला तासगांव तालुका, दक्षिणेच्या बाजूला हातकणंगले व पश्चिमेस शिराळा तालुका येतो.^१ वारणा नदी ही तालुक्याच्या दक्षिण बाजूने वाहते कृष्णा नदी उत्तर दिशेकडून तालुक्याच्या पूर्वेकडे जाते. वाळवा तालुक्यात ९४ गावे व दोन नगरपालिका आहेत.^२

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

१९४८ साली सांगली जिल्हा नव्हता ते एक संस्थान होते. सध्याच्या सांगली जिल्ह्यातील वाळवा, तासगांव, खानापूर व शिराळा या तालुक्यांचा सातारा जिल्ह्यात समावेश होता. १९४९ साली सातारा जिल्ह्याचे दक्षिण सातारा व उत्तर सातारा या दोन जिल्ह्यामध्ये विभाजन झाले तेव्हा मिरज (संस्थान) व जत (संस्थान) तालुक्यांचा दक्षिण सातार्यामध्ये समावेश करण्यात आला. १९६० साली परत एकदा दक्षिण सातार्याचे विभाजन झाले. दक्षिण सातार्यातला भाग महाराष्ट्राच्या नकाशावर सांगली जिल्हा म्हणून ओळखला जावू लागला.^३

प्राकृतिक रचना :

वाळवा तालुका हा दख्खन पठाराचा एक भाग आहे. उत्तरेकडील कमळभैरव डोंगर आणि दक्षिणेकडील वारणा नदी यामुळे तालुक्याचा आकार विषम आहे. सर्वात कमी उंचीचा प्रदेश वारणा नदीच्या जवळपास आहे, तर सर्वात जास्त उंचीचा प्रदेश ईशान्येकडील किल्लेमच्छिंद्रगड हा असून त्याची उंची २५९५' इतकी आहे.^४

पश्चिमेकडील पन्हाळा माहीमगड डोंगर रांग व उत्तरेकडील कमळभैरव डोंगर रांग या सह्याद्री पर्वताच्या उपशाखा आहेत. उत्तरेकडील प्रदेशाचा उतार उत्तरेकडून दक्षिणेस, पश्चिमेकडील प्रदेशाचा उतार पश्चिमेकडून पूर्वेकडे आणि मध्यवर्ती उंचवट्याचा उतार सभोवताली आहे. सर्व प्रवाहांचा उगम हा मध्यवर्ती उंचवट्यामध्ये होतो व हे प्रवाह कृष्णा व वारणा नदीस जावून मिळतात वारणा नदी व कृष्णा नदी यांच्या दरम्यान उंचवट्याचा व सखल प्रदेश आहे.^५

प्राकृतिक रचनेच्या दृष्टिने वाळवा तालुक्याची विभागणी पुढील तीन विभागामध्ये केलेली आहे- १) पश्चिमेकडील प्रदेश २) उत्तरेकडील टेकड्यांचा प्रदेश ३) मध्यवर्ती उंचवट्याचा व सखल प्रदेश.^६

तालुक्यातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. पूर्वी तालुक्याचा बराचसा भाग जिरायत होता परंतु सध्या सर्व तालुक्याचे क्षेत्र बागायत झाले आहे. पुणा-बेंगलोर हा राष्ट्रीय महामार्ग कासेगांव ते कणेगांव या दरम्यान तालुक्यातून जातो. तालुक्यातून जाणाऱ्या या राष्ट्रीय महामार्गाचे अंतर ३० कि.मी. आहे.^७

तालुक्यातील लोक पारंपारीक सण साजरे करतात. ग्रामीण भागात यात्रा व उत्सव पार पाडले जातात. करमणूकीच्या दृष्टिकोनातून यात्रा व उत्सवामधून नाटक, तमाशा, सिनेमा, कलापथक इ. कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

कुस्ती, मल्लखांब, खो-खो, कबड्डी इ. मैदानी व मर्दानी खेळाबरोबरच बुद्धिबळ, क्रिकेट अशा प्रकारचे खेळ खेळले जातात.

इस्लामपूर वाळवा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्याचे सर्व कामकाज इस्लामपूरमध्ये चालते. पूर्वी वाळवा तालुका सातारा जिल्ह्यामध्ये असल्यामुळे राजकीय व सामाजिक प्रभाव हा सातारा जिल्ह्यातील नेत्यांचा वाळवा तालुक्यावर होता.^८

वाळवा तालुक्यामध्ये पुढील गावांचा सामावेश होतो ^१ :

१) कासेगांव	१९) दुधारी	३७) फाळकेवाडी
२) शोणे	२०) ताकारी	३८) सुरूल
३) वाटेगांव	२१) साटपेवाडी	३९) ओझर्डे
४) भाटवाडी	२२) गौडवाडी	४०) घबकवाडी
५) काळमवाडी	२३) बनेवाडी	४१) रेठरे-धरण
६) केदारवाडी	२४) मसुचीवाडी	४२) कामेरी
७) येवलेवाडी	२५) बोरगांव	४३) विठ्ठलवाडी
८) धोत्रेवाडी	२६) जुनेखेड	४४) शिवपूरी
९) तांबवे	२७) नवेखेड	४५) कार्वे
१०) किल्लेमच्छिंद्रगड	२८) शिरगांव	४६) ऐतवडे बुद्रुक
११) बेरडमाची	२९) वाळवा	४७) ऐतवडे खुर्द
१२) लवणमाची	३०) आहेरवाडी	४८) ढगेवाडी
१३) येडेमच्छिंद्र	३१) पडवळवाडी	४९) जाक्राईवाडी
१४) शिरटे	३२) गाताडवाडी	५०) शेखरवाडी
१५) नरसिंहपूर	३३) गोटखिंडी	५१) करंजवडे
१६) कोळे	३४) मालेवाडी	५२) थानापुढे
१७) नेर्ले	३५) तांदुळवाडी	५३) चिकुर्डे
१८) माणिकवाडी	३६) कणेगांव	५४) डोंगरवाडी

५५) महादेववाडी	७८) बहादुरवाडी	८५) देवर्डे
५६) वाघवाडी	७९) भडकिंबे	८६) कुरळप
५७) नायकलवाडी	८०) बावची	८७) वशी
५८) पेठ	८१) पोखर्णी	८८) लाडेगांव
५९) कापूसखेड	८२) नागांव	८९) इटकरे
६०) भवानीनगर	८३) ढवळी	९०) येडेनिपाणी
६१) बिचूद	८४) शिगांव	९१) येलुर
६२) खरातवाडी	८५) काकाचीवाडी	९२) कुंडलवाडी
६३) हुबालवाडी	८६) रोजावाडी	९३) जांभुळवाडी
६४) बहे	८७) बागणी	९४) कोरेगांव
६५) साखराळे	८८) आष्टा	९५) फार्णेवाडी (शि.)
६६) ऊरुण-इस्लामपूर	८९) मिरजवाडी	९६) मरळनाथपूर
६७) तुजारपूर	९०) कारंदवाडी	
६८) फार्णेवाडी (बोरगांव)	९१) भरतवाडी	
६९) रेठरे-हरणाक्ष	९२) मर्दवाडी	

वाळवा तालुका हा शूर, गुणी व स्वातंत्र्य प्रिय लोकांचा मुलूख म्हणून प्रसिध्द आहे. स्वातंत्र्य पूर्व काळात त्याचे नाव जसे पंचक्रोशीत दोन हात करण्यास दुमदुमत होते तसे स्वातंत्र्योत्तर काळात विकासाच्या सर्व विधायक क्षेत्रात अघाडीवर राहण्याचा प्रयत्नही विशेष उल्लेखनीय आहे, हे स्पष्ट आहे.

कृष्णा व वारणा या दोन नद्यांच्या सुमारे २५ मैल हंदीच्या दुआबांत वसलेल्या वाळवा तालुक्याचे क्षेत्रफळ ३०० ते ४०० चौरस मैल आहे. या तालुक्यात एकुण ९४ गावे असून त्यापैकी इस्लामपूर व आष्टा ही दोन गावे नगरपालिकेची गावे आहेत. तालुक्याचा प्रमुख धंदा शेती असून तालुक्याची लोकसंख्या २,०३,४२८ असून त्यापैकी ५५,००० कुटूंबे शेतकऱ्यांची आहेत. इस्लामपूर हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. तालुक्यात दळणवळणाची सोय बहुतांशी चांगली आहे. या तालुक्यातून एक राष्ट्रीय महामार्ग व दोन राज्य रस्ते आहेत. सर्व महाराष्ट्र राज्यात वाळवा तालुका अनेक विधायक चळवळीत आणि अनेक बाबतीत नेहमीच अग्रेसर असतो. विशेषतः शिक्षण व सहकार या क्षेत्रात या तालुक्याने केलेली प्रगती स्पृहणीय आहे.

या तालुक्याची ऐतिहासिक परंपरा सुध्दा अतिशय उज्ज्वल व अभिमानास्पद अशीच आहे. विविध क्षेत्रामध्ये विद्युलतेप्रमाणे तळपलेल्या अनेक नररत्नांना या भुमीने जन्म दिला आहे. हे खालील तपशीलावरून आढळून येईल. युगपुरुष छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे स्वामीनिष्ठ सेवक बाळाजी आवजी चिटणीस आणि छत्रपती राजाराम महाराजांचे एकनिष्ठ सेवक खंडोबल्लाळ चिटणीस हे उभयतः या तालुक्यातील बोरगाव मध्ये जन्मले आहेत. मराठमोळी लावणी व मर्दानी पोवाड्याने सारा महाराष्ट्र भारावून टाकणारे अभुतपूर्व शाहीरश्रेष्ठ पट्टे बापूराव हे रेठरे हरणाक्ष या गावचे, थोर शिक्षणमहर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील हे ऐतवडे बु॥ या गावचे, बलाढ्य ब्रिटीश सत्ता उलथवून टाकणारे व्रं. नाना पाटील हे येडेमच्छिंद्र या गावचे, संपुर्ण भारतवर्षाला समाजवादाचा धडा देणारे आचार्य शंकरराव जावडेकर हे इस्लामपूरचे, अलौकीक प्रतिभावंत साहित्यिक श्री. के. पी. कुलकर्णी हे ही इस्लामपूरचेच. ग्रामीण जीवनाचे अस्सल चित्र उभे करणारे ग्रामीण कथाकार शंकर पाटील हे पेठ गावचे, महिलांच्या ओव्या व गीते यांचे आनोखे ग्रामीण साहित्य निर्मिणाऱ्या डॉ. सरोजीनी बाबर या बागणी गावच्या, आपल्या जिवंत लेखनीने ग्रामीण जीवनाचे रंगेल व ज्वलंत चित्र रंगविणारे कलावंत शाहिर

आण्णाभाऊ साठे हे या तालुक्यातील वाटेगांव या गावचे, त्यांच्या पहाडी आवाजामध्ये मर्दानी शाहिरी पोवाड्याची कॅसेट्स आज खेडोपाडी गर्जून शिवचरीत्रातील थरारक प्रसंग जिवंत करतात शाहीर बाबासो देशमुख याच तालुक्यातील मालेवाडीचे सुपुत्र.^{१०}

पेशवाईचा शेवट :

शिवाजी महाराजांच्या पश्चात मराठ्यांची गादी सातारा येथे होती. पुढे पेशवाईच्या काळात मराठा राज्याचा कारभार पेशवे पुण्याहूनच करत होते. १८०२ मध्ये पेशवाई डबघाईस आली १८१८ ला इंग्रजांनी दुसरा बाजीराव पेशवा यास कैद करून पेशवाईचा शेवट केला. परंतु त्यांनी सातारची मराठ्यांची सत्ता नष्ट केली नाही. २५ सप्टें १८१९ रोजी राजे प्रतापसिंह महाराजांबरोबर इंग्रजांनी तह केला. या तहात १४ पेढे महाराजांकडे राहिले . या तहामध्ये हे राज्य यापुढे फर्जद वारीस कायम मुक्काम याकडे राहिल असे लिहले. १८३६ साली प्रतापसिंह इंग्रजांविरुद्ध कट करित आहेत. असा आरोप करून १४ लाखाचे उत्पन्न काढून घेतले.

इंग्रजां विरुद्ध सशस्त्र लढे :

सातारच्या छत्रपतीला इंग्रजांनी बाहुले केल्यामुळे अनेकांनी संताप व्यक्त केला. सन १८२१ साली गोपाळ हरी पटवर्धन, आण्णाजी शेंडे , विठोजी कुंडलकर , संतू घाडगे व नरसाप्पा दत्तात्रय पेठकर (इस्लामपूर) यांनी उठाव केला. या सर्वांना ३० ऑक्टों १८२१ ला पुणे येथे पकडण्यात आले .^{११} सन १८४० च्या एप्रिल महिन्या पासून कोळे येथील धारव पवारांनी कऱ्हाड ते प्रचितगड या भागातील इंग्रजी राजवट मे. १८४० अखेर नष्ट केली. इंग्रजांनी त्यांच्या १३० साथीदारांना सातारचा तुरुंग दाखवला^{१२} पण शेवटपर्यंत धारव पवार इंग्रजांना कधीच सापडला नाही. १८४८ साली सुमाना निकम व राघो जनार्दन यांनी सामान गडाचा आश्रय घेवून इंग्रजांची टपाल व्यवस्था नष्ट केली . १८४५ साली त्यांचे पारिपत्य

करण्यासाठी ओव्हन्स हा लष्करी अधिकारी सैन्य घेवून निघाला होता. त्याला कासेगांव येथे उठाववाल्या लोकांनी पकडले व पन्हाळा किल्ल्यावर बंदोबस्तात ठेवले. इंग्रजांनी त्याची सुटका केली. पुढे इंग्रजांनी १५ एप्रिल १८४९ रोजी इस्लामपूरास १०० घोडेस्वारांचा लष्करी तळ बसविला या उठावात विठ्ठल शिंगांकर प्रमुख होता.^{१३}

१८५७ चे स्वातंत्र्य समर :

सन १८५३ साली रंगो बापूजी गुप्ते सातारच्या राणीस भेटण्यास उत्तर हिंदुस्तानात गेले. तेथे त्यांना १८५७ च्या स्वातंत्र्य समराची चाहूल लागली . नंतर ते सर्व भारतभर गुप्त रितीने फिरले १८५७ च्या उठावाला मदत करून इंग्रजांना हाकलावयाचे व सातारच्या गादीवर पुन्हा त्यांच्या वंशजास बसवावयाचे असा त्यांचा बेत होता. कोल्हापूर भागाशी संबंध ठेवण्याकरीता त्यांनी वाळवे हे एक केंद्र तयार केले होते.^{१४} तेथून बऱ्याच हालचाली होत. १८५७ च्या स्वातंत्र्य समरात अपयश आल्यानंतर सातारच्या या कटाचा सुगावा इंग्रजांना लागला त्यात नारायण पावसकर, केशव चिगे, शिवराम मोरेश्वर, व सीताराम रंगो गुप्ते यांना गेंड्याच्या माळावर फाशी दिले . इतर काहींना तोफेच्या तोंडी दिले या लढ्यानंतर कांही वीर वाळवे तालुक्यात व शिराळा पेटेत बैराग्याच्या वेशात हिंडत होते. त्यांचा बराच काळ या भागात तळ होता.

राष्ट्रीय काँग्रेसची पक्षाची स्थापना :

इंग्रज राजवटी विरोधात भारतीयांनी १८५७ ला उठाव केला. परंतू या उठावाला योग्य नेतृत्व मिळाले नाही, उठाव संघटितरित्या / एकसंधपणे झाला नाही. शिवाय अनेकजण देशासाठी लढण्याऐवजी आपल्या संस्थानासाठी लढले. त्यामुळे १८५७ च्या

उठावास अपयश आले. पुढे १८८५ ला भारतीय असंतोषाला वाचा फोडण्यासाठी ह्युमच्या नेतृत्वाखाली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाची स्थापना झाली.^{१६} आणि भारतीयांना आपली गा-हाणी / मागण्या / हक्क इंग्रजांच्याकडे मागण्यास एक राष्ट्रीय व्यासपीठ मिळाले. पुढे या पक्षाने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व केले.

देशभक्तीची जाणीव :

इंग्रजांचे या देशात आगमन होण्यापूर्वी हिंदुस्थानमधील लोकांच्यात राष्ट्र, राष्ट्र-भावना, नागरी अधिकार यांचा अभाव होता. नंतर सर्व गोष्टींचे आकलन भारतीयांना इंग्रजांमुळे झाले.

१८७६ साली सार्वजनिक सभा सातारा, वाई , कराड येथे सुरु करण्यात आल्या. याच दरम्यान वर्तमानपत्र सुरु करण्यात आले. यामध्ये रामचंद्र चितळे (शुभसुचक) काशिनाथ वामन उर्फ भाऊशात्री लेले (मोदावृत्त) , पानसळकर (प्रक्षक) पांडोबा भोसले (महाराष्ट्र वृत्त) कशाळकर आणि मुंदळे (प्रतोद) या वृत्तपत्रांनी लोकांना राजकीय व सामाजीक शिक्षण दिले. वर्तमानपत्रामुळे देशभावना जागृत होण्यासाठी मदत झाली.

वाळवा तालुक्यात जागृती :

१८९२ साली कशाळकर आणि मुंदळे यांनी प्रतोद हे वर्तमानपत्र सातारा आणि इस्लामपूर येथे सुरु केले होते.^{१७} याच्यावरून वाळवा तालुक्याचे लोक जागृत व राष्ट्रप्रेमी होते हे दिसून येते.

आष्ट्याचे गोविंदराव उर्फ रावसाहेब लिमये हे वकिल होते. वाळवा तालुक्याचे कामकाज इस्लामपूर येथे चलत होते. ते वकिली इस्लामपूर येथे करीत होते. वकिली असल्याने अनेक लोकांशी त्यांचा संपर्क येत होता. या संपर्काच्या काळात त्यांनी व हरिभाऊ

तळवळकर यांनी लोकांच्यात देशभक्तीची भावना / जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या प्रयत्नाला सातारा आणि इस्लामपूर येथे सुरु ^{१९} झालेल्या 'प्रतोद' या वर्तमानपत्राने मदत झाली.

गोविंद धोंडदेव लिमये यांचा जन्म १८३३ साली झाला. प्रसिद्ध वकिल म्हणून त्यांचा लौकीक होता. ^{२०} ते तालुक्याचे व जिल्ह्याचे पुढारी होते. आपल्या बुध्दीमत्तेमुळे व मुत्सद्दीपणामुळे मुंबई ईलाक्यातसुद्धा प्रसिद्धिस आले होते. त्यांच्या राजकीय जिवनाची सुरवात आष्ट्यातून झाली. १८५३ साली आष्टा नगरपालिकेची स्थापना झाली या नगरीचे पहिले नगराध्यक्ष म्हणून त्यांना बहुमान मिळाला. १८८५ साली पहिली काँग्रेस मुंबईस भरली त्या राष्ट्रीय सभेचे रहस्य समजावून घेवून राष्ट्रीय सभेचे ते पार्सक बनले आणि आयुष्यभर त्यांनी भारतमातेची सेवा केली. पुणे येथे ११ व १२ मे १८९१ साली भरलेल्या चौथ्या प्रांतीय परिषदेचे अध्यक्षपद अविरोध वाळवे तालुक्याचे प्रसिद्ध व आष्टा गावचे रहिवाशी गोविंदराव लिमये यांच्याकडे आले. ^{२१} अध्यक्ष पदावरून बोलताना लक्षात ठेवण्यासारखे एक वाक्य त्यांनी उच्चारले "मी यःकश्चित मनुष्य आहे शहरवासिय बड्या लोकांच्या समाजात मी अध्यक्ष होणे मला प्रशस्त वाटत नाही. परंतु सर्वांच्या इच्छेस मान देवून मी अध्यक्ष स्थान स्विकारतो" नंतर ह्युम साहेब यांच्या अध्यक्षतेखाली शिराळा येथे सभा भरली असता स्टॅंडींग कमेटीवर श्री. तळवळकर व लिमये यांना घेतले. वाळवा येथील परिषदेचे स्वागताध्यक्षपद लिमये यांचेकडे होते. त्यांच्या प्रयत्नाने ह्युमसाहेब ब्राऊन साहेबांना घेवून आले होते. काँग्रेसचे कार्य बहुजन समाजापर्यंत पोहोचविण्याचे महनीय कार्य लिमये यांनी केले. लो. टिळक, गोखले मतभेद मिटवून राष्ट्रीय सभेस एकत्र जमण्याचे बाबतीत झालेल्या प्रयत्नात रावसाहेब लिमये प्रामुख्याने होते. अधिकारापेक्षा पार्सक म्हणून काम करण्यात त्यांना अधिक आनंद होई.

राष्ट्रीय सभेसाठी वाळवा तालुक्यातून वर्गणी / निधी :

राष्ट्रीय सभेच्या कामकाजासाठी निधी जमा करण्याचे ठरवले. हा निधी प्रत्येक तालुक्यातून जमा करावा यासाठी प्रयत्न सुरु झाले. सन १८८९ साली राष्ट्रीय सभेसाठी वर्गणी गोळा करण्याचा उपक्रम वाळवा तालुक्यातील पुढाऱ्यांनी प्रथम सुरु केला. यामध्ये आष्ट्याचे रावसाहेब लिमये व हरीभाऊ तळवळकर आघाडीवर होते. १८८९ मध्ये राष्ट्रीय सभेसाठी वाळवे तालुक्यातून सर्वात जास्त रुपये ३००/- वर्गणी गोळा केली. ^{२२}

सातारा जिल्ह्यातील वाळवा, कराड आणि वाई तालुक्यामध्ये स्थानिक काँग्रेस पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी वार्षिक सभा १८८९ पासून घ्यायला सुरवात केली. त्या सभाना छोटी काँग्रेस असे नांव दिले होते. ^{२३} या सभेमध्ये लोकांच्या अडी - अडचींवर कशी मात करता येईल व काँग्रेस पक्षाचा कसा गावोगाव कसा कसा प्रसार करता येईल यावर चर्चा होत होती. शिवाय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचा अधिवेशनासाठी प्रतिनिधीची निवड केली जात होती.

वाळवा तालुक्यात छोट्या काँग्रेसची स्थापना :

१८८९ मध्ये वाळवा तालुक्यात छोटी काँग्रेस स्थापन करण्यासंदर्भात विचारविनिमय करण्यासाठी ओट्याचा लंगोडबंदाजवळ गांवदरीत पूण्याचे सरदार बाळासाहेब नातू यांचे अध्यक्षतेखाली बैठक झाली. ^{२४} या बैठकीचे नियोजन रावसाहेब लिमये व हरिभाऊ तळवळकर यांनी केले होते.

वाळवा छोटी काँग्रेसची पहिली सभा :

पहिली वाळवा छोटी काँग्रेसची सभा शिराळा येथे ३० नोव्हें. १८९० साली आयोजित केली होती. चिकुड्याचे आप्पासाहेब देशमुख हे त्या सभेच्या अध्यक्षस्थानी होते. दादासाहेब करंदीकर , बळवंतराव सहस्रबुध्दे यांच्यासारख्या जिल्ह्याच्या नेत्यांनी या ठिकाणी येवून मार्गदर्शन केले होते. ^{२५} या सभेला तीन हजार लोक उपस्थित होते.

वाळवा छोटी काँग्रेसची दुसरी सभा :

दुसरी वाळवा छोटी काँग्रेसची सभा इस्लामपूर येथे २९ नोव्हें. १८९१ साली आयोजित केली होती. या सभेचे अध्यक्षस्थान इस्लामपूरचे आण्णासाहेब मंत्री यांनी भूषविले होते. ^{२६}

वाळवा छोटी काँग्रेसची तिसरी सभा :

तिसरी वाळवा छोटी काँग्रेसची सभा १८९२ साली बोरगांव येथे घेतली गेली. यासभेमध्ये दादाभाई नौरोजी यांची ब्रिटीश पार्लमेंटमध्ये मॅबर म्हणून निवड झाल्याबद्दल अभिनंदनाचा ठराव केला. ^{२७}

वाळवा छोटी काँग्रेसची चौथी सभा :

चौथी वाळवा छोटी काँग्रेसची सभा वाळवा येथे २६ नोव्हें. १८९३ साली आयोजित केली होती. या सभेला मोठमोठ्या व्यक्ती हजर राहिल्या होत्या ए. ओ. ह्यूम, वा. टिळक, मि. ब्राऊन, गोखले या लोकांनी या सभेमध्ये मार्गदर्शन केले. ए. ओ. ह्यूम यांना वाळव्यामध्ये आणण्यास करंदीकर व रावसाहेब लिमये यांनी प्रयत्न केले होते. या सभेला १० हजार सर्वसामान्य लोक जमले होते. रावसाहेब लिमये यांनी या सभेचे प्रास्ताविक केले. वाळवा तालुक्यातील लोकांचे कार्य बघून ह्यूम यांना खूप आनंद झाला होता. त्याचे श्रेय रावसाहेब लिमये यांचेकडे जाते. वाळवा तालुक्यातील सर्वसामान्य जनतेमध्ये काँग्रेसचा प्रसार रावसाहेब लिमये यांनी खूप कष्ट करून केला. ^{२८}

पाचवी वाळवा छोटी काँग्रेसची सभा :

२९ नोव्हें. १८९५ साली इस्लामपूर येथे वाळवा छोटी काँग्रेसची शेवटची सभा झाली. ^{२९} या सभेचे अध्यक्षस्थान साताऱ्याचे प्रसिध्द वकिल गणपतराव पानसळकर यांनी भूषविले. या सभेला सुमारे दोन हजार लोक उपस्थित होते. या सभेमध्ये बऱ्याच विषयावरती चर्चा झाली होती. वेगवेगळ्या भागातून आलेल्या लोकांमध्ये देशाबद्दल प्रेम व त्याकरता वाटेल तो त्याग करायची तयारी होती.

१८९५ साली मोठ्या प्रमाणावर प्लेगची साथ आली, त्याच दरम्यान भयंकर मोठा दुष्काळ पडला त्यामुळे वाळवा तालुक्यातील छोटी काँग्रेस मोडकळीस आली. जरी ही छोटी काँग्रेस मोडकळीस आली असली तरी या सभेमुळे काँग्रेस पक्षाचा भक्कम पाया घातला गेला होता . आणि याच वातावरणामुळे वाळवा तालुक्यात नामवंत काँग्रेसचे कार्यकर्ते नंतर तयार झाले.

सातारा जिल्ह्यातील कार्य :

राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्य सातारा जिल्ह्यामध्येही जोमाने चालले होते. गणेशोत्सव व शिवजयंती यासारख्या सार्वजनिक कार्यक्रमातून राष्ट्रीय ऐक्य साधण्याचा/निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात होता. इस्लामपूर, कराड, तासगाव, विटा, वाई या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर काँग्रेसचा कार्यक्रम राबवला जात होता. दरम्यानच्या काळात देशपातळीवर राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षात फुट पडली, जहालवादी व मवाळवादी असे दोन गट निर्माण झाले. सातारा जिल्ह्यामध्ये दोन्ही गटांना माननारे नेते होते. रावबहादूर, आर.आर. काळे, रावबहादूर विठ्ठलराव पाठक, व वाग्भट नारायण देशपांडे ह्या जिल्ह्याच्या नेत्यांनी मवाळवाद्यांचे नेतृत्व स्विकारले होते. तसेच दादासाहेब करंदीकर, नानासाहेब वैद्य, बळवंतराव सहस्त्रबुध्दे, गणपतराव पानसळकर, नारायण आगाशे, रावसाहेब लिमये, भाऊसाहेब भागवत, आर. जी. कुलकर्णी, भाऊसाहेब सोमणनाथ घाणेकर ही जिल्ह्याची सर्व नेते मंडळी जहालवादी विचारसरणीची होती.

वाळवा तालुक्यामध्ये न्यायमुर्ती रानडे यांना माननारे कांही कार्यकर्ते होते. वाळव्याचे थोरात, इस्लामपूरचे दळवी, नरसिंगपूरचे लक्ष्मणराव पाटील इ. या मंडळींचा इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास होता.^{३०} इंग्रजांशी सामोपचाराने वागून किंवा अर्ज विनंत्या करून आपल्या मागण्या सादर केल्या तर एक ना एक दिवस इंग्रज राज्यकर्ते आपणास लोकशाहीचे हक्क देतील परंतु या विचारसरणीला वाळवा तालुक्यात फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. कारण वाळवा तालुक्यात गुंडगिरी व दरोडेखोरीचे प्रमाण अधिक होते.

सातारा जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात गुंडगिरी व दरोडेखोरीचे प्रमाण अधिक होते. तालुक्यातील प्रत्येक विभागात छोट्या मोठ्या प्रमाणात गुंडांच्या टोळ्या होत्या या गुंडांचा प्रमुख व्यवसाय हातभट्टीची दारू काढणे हा होता. आष्टा, कुरूळप, कासेगांव, वाटेगांव या ठिकाणी या टोळ्या कार्यरत होत्या. यावेळी कासेगांव व वाटेगांव याठिकाणी जास्त प्रमाण होते.^{३१} तालुक्यातील इतर गुंडही याठिकाणी आश्रयास येत. वाटेगावच्या पश्चिमेला डोंगराळ भाग असल्याने तेथे दरोडेखोरांचे कायम वास्तव्य असे पोलीसांना व माणसांना तेथे जाणे सहजासहजी शक्य नव्हते. शेणेचा मारुती रामोशी, पेठेचा म्हादू रामोशी, माणिकवाडीचा विष्णु पैलवान असे अनेक गुंड तालुक्यात जनतेला व स्वातंत्र्य सैनिकांना त्रास देत होते.^{३२} इंग्रजांनी याच गुंडांना संरक्षण देवून हाताशी धरले व त्यांच्या गुंडगिरीला छतपाणी घातले. स्वातंत्र्य सैनिक व काँग्रेस पक्षाच्या नावाखाली गुंडगिरी करण्यास प्रोत्साहन दिले. यामागे इंग्रजांचा कुटील डाव होता. काँग्रेस पक्ष व स्वातंत्र्य सैनिक यांना बदनाम करायचे होते. हा डाव सफल झाला असता तर कदाचित वाळवा तालुक्यामध्ये स्वातंत्र्य लढा उभा करता आला नसता. इंग्रजांचा हा डाव स्वातंत्र्य योद्ध्यांनी ओळखला आणि गुंडांचा बंदोबस्त करायला सुरवात केली.

सत्यशोधक समाज :

म. ज्योतीबा फुले यांने सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा व दलितांची दुःखे नाहीशी करण्याकरीता सत्यशोधक समाजाची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७३ साली पुणे येथे केली.^{३३} त्याच्या शाखा जिल्ह्या-जिल्ह्यातून सुरु केल्या. सातारा जिल्ह्यामध्येही सत्यशोधक समाजाच्या शाखा कार्यरत होत्या.

१९११ साली वाळवा तालुक्यातील इस्लामपूर येथे सत्यशोधक समाजाची शाखा सुरु केली.^{३४} या शाखेद्वारे वाळवा तालुक्यातील कार्यकर्त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मुलन याशिवाय शिक्षणाचे महत्व तळागाळातील लोकांना पटवून सांगितले. क्रांतीसिंह नाना पाटील पूर्वी सत्यशोधक चळवळीत काम करत होते नंतर त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला.

राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्व :

या भागातील जनतेने स्वदेशीच्या चळवळीत भाग घेतला. १९२३ साली इस्लामपूर येथे तसेच तासगांव व विटा येथे चि. वि. वैद्य , आळतेकर , गोखले यांनी होमरूलच्या शाखा उघडल्या.^{३५} वाळवे तालुक्यात कासेगांव येथे डॉ. कुर्तकोटी यांनी स्वराज्याच्या जागृतीची चळवळ चालवली. राष्ट्रीय चळवळी बरोबर शैक्षणिक चळवळीने राष्ट्रीय शिक्षणाला सहाय्य केले.

ग्रामोद्योगाचे जाळे :

सन १९०४ पासून खादी व स्वदेशीचा प्रचार या भागात सुरु झाला. तासगांवचे प्रसिध्द वकिल माधव रघुनाथ कुलकर्णी यांनी सांगली, मिरज, इस्लामपूर , खानापूर , भिलवडी , विटा , आष्टा , शिराळा येथे भेटी देवून खादी व स्वदेशीचा प्रचार केला. तर नरसिंहपूरचे नागेश कुलकर्णी यांनीही स्वदेशी व खादीचा प्रचार केला. वाळवा येथे विश्वनाथ देशपांडे यांनी परदेशी कापडाची होळी केली.^{३६} अंमली पदार्थांच्या विरोधातही

लोकांनी मोहीम हाती घेतली . बहे येथे निवृत्ती थोरात, पेठ येथे गणेश पेठे यांनी दारु अड्ड्यावर पिकेटींग केले.

स्वदेशी चळवळ :

या कल्पनेने भारतात उद्योगधंद्याला चालना मिळाली यामुळे देश, देशप्रेम याबद्दल लोकांच्यात जाणीव झाली. छऱ्या अर्थाने १९०५ पासून स्वदेशीच्या चळवळीला सुरवात झाली. स्वदेशीने लोकांना इंग्रजांच्या विरुद्ध बंड करायला शिकवले.

सातान्या जिल्ह्यामध्ये दादासाहेब करंदीकर व गणपतराव पानसळकर यांनी लोकांना स्वदेशीचे महत्त्व पटवून सांगितले. त्यांनी छोट्या छोट्या उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन दिले. इंग्रजांचा विरोध असूनही व्याख्यान व शिवजयंती या मार्फत त्याचा प्रसार होत होता. या मध्ये या नेतेमंडळीना भरपूर यश आले.

दरम्यानच्या काळात वाळवा तालुक्यामध्ये रामकृष्ण हरी तळवळकर व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी स्वदेशीचे महत्त्व पटवून सांगितले. १९०३ मध्ये रावसाहेब लिमये हे काळाच्या अधिन झाले. त्यांच्या निधनामुळे वाळवा तालुका पोरका झाला. यानंतर हरीभाऊ तळवळकर यांनी तालुक्यात स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रसार केला.^{३७}

इंग्रजांनी हिंदूस्थानात फोडा व झोडा या नितीचा अवलंब केला हिंदू - मुस्लीम ऐक्य नष्ट करण्यासाठी बंगालची फ्रळणी केली. त्यांचा हेतू कांही प्रमाणात यशस्वी झाला. पुढे १९०६ साली मुस्लीम लिंगची स्थापना झाली. इंग्रजांनी हिंदूस्थानात जातीपातीचे विष पेरले. परंतू सातारा जिल्ह्यामध्ये चित्र वेगळे होते. मुस्लीम कार्यकर्ते हिंदू लोकांच्या खांद्यालाखांदा लावून काँग्रेसच्या झेंड्याखाली काम करत होते. १८९० पासून वाईचे दाऊदशहा कानी काँग्रेस पक्षात काम करत होते. कराडच्या हसन मुजावरने गणपती उत्सवामध्ये भाग घेतला होता. बऱ्याच वेळा देशामध्ये हिंदू - मुस्लीम या दोन जातींमध्ये तणाव निर्माण झाला, पण त्याचा परीणाम सातारा जिल्हा व त्यातील वाळवा तालुक्यावर

कधीही झाला नाही. ^{३८} शेख बंडू जमादार उर्फ शेखकाका यांचे फार मोठे नेतृत्व वाळवा व शिराळा पेटेला लाभले. त्यांच्यामध्ये असलेले नेतृत्वाचे गुण सर्व समाजाने मान्य केले. वाटेगावचे नबीलाल मुलाणी, येडेमच्छिंद्रचे मुल्ला मकबुल सय्यद, वशीचे मुलानी धोंडी हसन असे बरेच मुस्लीम कार्यकर्ते काँग्रेसच्या झेंड्याखाली एकत्रित काम करत होते. ^{३९}

लोकमान्य टिळकांची सातारा भेट :

१९१७ साली लो. टिळकांनी चळवळीचा प्रचार करण्यासाठी सातार्याला भेट दिली. ^{४०} सातारा जिल्ह्यातील भाऊसाहेब करंदीकर , आगाशे , भाऊसाहेब सोमण , डॉ. अथळे व इतर नेतेमंडळींनी जिल्ह्यामध्ये चळवळीच्या प्रचाराचे काम केले. जिल्ह्यात वाई , कराड, इस्लामपूर , मसूर, सातारा, तासगांव, विटा इ. ठिकाणी होमरूलच्या शाखा स्थापन केल्या.

इस्लामपूरच्या शाखेचे नेतृत्व इस्लामपूरच्या एन. आर. तांबवेकर व वाटेगांवच्या बालाजी हसबनीस यांनी केले. ^{४१} व तालुक्यातील प्रत्येक गावांमध्ये जावून या चळवळीचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला १९१६ साली बालाजी दामोदर हसबनीस यांच्या नेतृत्वाखाली वाळवा तालुक्यातून मदत गोळा केली व लो. टिळकांना देण्यासाठी ती जिल्ह्याचे नेते करंदीकर यांच्याकडे दिली.

महात्मा गांधीचे नेतृत्व :

१९१५ ला म. गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून हिंदूस्थानात आले. त्यांनी गोखल्यांचे शिष्यत्व मानले होते. म. गांधींनी हिंदी राजकारणात लगेच भाग न घेता गोखल्यांच्या सल्ल्यानुसार देशभर भ्रमंती केली. लोकांच्या राजकीय व आर्थिक स्थितीचे जवळून निरीक्षण केले.

१ ऑगष्ट १९२० ला लो. टिळकांचा मृत्यू झाला आणि म. गांधीजींच्याकडे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व आले. त्यांनी १९२० मध्ये देशपातळीवर असहकार चळवळ सुरु केली.

आचार्य जावडेकर :

आचार्य जावडेकर यांनी इस्लामपूरला स्थायिक झाल्यानंतर वाळवा तालुक्यामध्ये १९२१ ते २६ या कालावधीमध्ये काँग्रेस पक्षाच्या बांधणीचे व प्रचाराचे काम केले. वाळवा तालुक्यातील गावोगावी जावून काँग्रेसपक्ष व गांधी तत्त्वप्रणालीचा प्रचार केला . पेठ या गावी हरिजन मुलांसाठी एक वसतिगृह सुरु केले व त्याचे नाव ' महात्मा वसतिगृह ' असे ठेवले. ^{४२} गांधीवाद म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गांधीच्या विचारसरणीचा मराठी जनतेला परिचय करून देण्यासाठी जावडेकरांनी ' गांधीवाद ' या नावाचे स्वतंत्र पुस्तकच लिहले आहे. ^{४३}

राष्ट्रसेवादलाला आचार्य जावडेकरांचा सक्रिय पाठींबा असे, ते स्वतः : सेवा दलाच्या विश्वस्त मंडळावर होते. सेवा दलातील सैनिकांची ते बोधदीकेही घेत. एकंदरीत महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गात गांधी विचारांना प्रतिष्ठा व मान्यता मिळवून देण्याची फार मोठी कामगिरी आचार्य जावडेकरांनी केली.

स्वराज्याच्या जागृतीची चळवळ :

स्वराज्याची जागृती करण्यासाठी महात्मा गांधींनी देशभर दौरा केला. १९२७ साली कराड , सातारा, पाचगणी, महाबळेश्वर , वाई या ठिकाणी भेटी दिल्या त्याच प्रमाणे फेब्रुवारी १९२७ मध्ये वाळवा तालुक्यातील इस्लामपूर व आष्टा या दोन गावांना भेटी दिल्या. दोन्ही ठिकाणी त्यांच्या सभा झाल्या. आष्टा नगरपालीकेने त्यांना मानपत्र देवून गौरविले. ^{४४} आष्टा नगरपालिके तर्फे ३५०/- रु. ची थैली अर्पण करण्यात आली. यावेळी आष्टा येथील

५ - ६ वर्षांचा मुलगा पुरुषोत्तम गोपाळ मळणगांवकर याने महात्माजींचे स्वागत केले. त्यावेळेस महात्माजींनी स्वताःच्या गळ्यात असलेला सुताचा हार काढून पुरुषोत्तमच्या गळ्यात घातला. त्यांनी तो हार चांदीच्या डबीत ठेवून ती डबी देव्हान्यात ठेवली आहे. आज अखेर त्या डबीची पूजा केली जाते. यावरून त्याकाळातील लोक गांधींच्या विचारांकडे किती आकृष्ट झाले होते. याचा अंदाज आजही करता येतो. त्यांच्या या दौऱ्यानंतर वाळवा तालुक्यातील वातावरण पूर्ण काँग्रेसमय झाले.

सातारा जिल्ह्यातील कायदेभंग चळवळ :

म. गांधीजींच्या आवाहनानुसार जिल्ह्यामध्ये ठिकठिकाणी राष्ट्रध्वज फडकवून स्वातंत्र्यदिन साजरा केला गेला. स्वातंत्र्यामध्ये नाथ घाणेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वातंत्र्य दिनाचा कार्यक्रम झाला. डॉ. अथळे यांनी याविषयी जमलेल्या समुदयाला मार्गदर्शन केले. कायदेभंग चळवळीचे नियोजन करण्याकरीता वर्किंग काँग्रेस कमिटीच्या सदस्यांची बैठक बोलवली. कायदेभंग चळवळ चालवणेसाठी वेगवेगळ्या समित्या नेमल्या कार्यकर्त्यांना या चळवळीची माहिती देण्याकरीता ३ लोकांची समिती नेमली होती. त्यात नाना पाटील , आत्माराम पाटील , डॉ. हिंगमिरे हे सदस्य होते. सातारा जिल्ह्यातील काँग्रेस कार्यकर्त्यांमध्ये जंगल सत्याग्रह करावा ही कल्पना पुढे आली. जिल्ह्यातील ३५ ठिकाणी सत्याग्रह करण्याचे नियोजन केले.

वाळवा तालुक्यातील कायदेभंग चळवळ :

सन १९२९ च्या राष्ट्रीय सभेच्या आदेशानुसार आष्टे येथे पूर्ण स्वातंत्र्य दिन दि. २६ जाने १९३० रोजी पाळण्यात आला. याचे नियोजन रामकृष्ण हरी तळवळकर, शंभुराव गोंविंद लिमये यांनी केले. जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यापासून सेवादलामार्फत व ठिकठिकाणी सभा घेवून , प्रभात फेऱ्या काढून , या झेंडावंदन कार्यक्रमासाठी वातावरण

निर्माती केली होती. प्रभात फेऱ्यात महात्मा गांधी की जय, भारत माता की जय अशा घोषणा दिल्या जात होत्या. २६ जाने १९३० रोजी आष्ट्याच्या दक्षिणेस आसपासचे लोक व सर्व कार्यकर्ते एकत्रित आले, त्यात कुलकर्णी गजानन यशवंत, कुलकर्णी विष्णु गोविंद, इंगळे गणपती तुकाराम, पोरवाल शिवलाल तिलोकचंद सर्व आष्टा, शिंदे दगडू रामा (बागणी), ढोकळे गणपती आबा (बागणी), जोशी नारायण रामचंद्र (गोटखिंडी), थोरात विनायकराव पंढरीनाथ (वाळवा) आपल्या कार्यकर्त्यांसह आष्टा येथे हजर राहिले. महाजन विश्वनाथ आप्पाराया, मगदुम देवाप्पा पारिसा (आष्टा), या सर्वांनी कायद्याचा भंग केला. ^{५५} २ ते ३ हजार लोक या कार्यक्रमाला हजर होते, यात अनेक कार्यकर्त्यांना अटक झाली. पुढे गांधी - आयर्विन करारानंतर अनेकांवरचे खटले रद्द झाले. अशा प्रकारे आष्ट्याचा झेंडा सत्याग्रह सफल झाला. ज्या आष्टा गावच्या सुपुत्राने जिल्ह्याचे नेतृत्व केले (रावसाहेब लिमये) त्या आष्टा गावाने त्यांच्या निधनानंतरही स्वातंत्र्याचा लढा चालूच ठेवला.

कायदेभंग चळवळीच्या काळात इस्लामपूर या मध्यवर्ती ठिकाणी प्रत्येक गावातील माणसे येवून फेरी काढीत होती. तेथे पोलीस पार्टीचा नेहमीच मुक्काम असे तरीही लोक डगमगत नव्हते. या प्रसंगी अनेक लोकांना पोलीसांनी अटक केली, त्यात कुरळपचे नानासाहेब कूरळपकर, वशीचे रामचंद्र बाळकू पाटील, चिकुर्डेचे गणेश दत्तात्रय कुलकर्णी, ऐतवडे खुर्दचे भगवंतराव बोरे, जगु पाटील, लाडेगांवचे ज्ञानु पाटील, मारुती पाटील, इटकरेचे साधूराव शिवराम पाटील, करंजवडेचे आबू पाटलू पाटील, कामेरीचे महादू पाटील इत्यादींचा समावेश होता. ^{५६}

रेठरे धरण जंगल सत्याग्रह :

३१ ऑगस्ट १९३० रोजी रेठरे धरण येथे जंगल सत्याग्रह झाला. गावाच्या पश्चिमेस कुरनदरा व कमळदरा हे दोन डोंगर १ मैलाच्या अंतरावर आहेत. या सत्याग्रहाचे नियोजन

रेठरेधरणचे बापूसाहेब नानासाहेब देशमुख यांनी रात्रंदिवस झटून केले. १५ ते २० दिवस त्याचे अगोदर नियोजन चालले होते. जंगल सत्याग्रहात जास्तीतजास्त लोकांनी सहभागी व्हावे यासाठी गावांतून फेरी काढली जात होती.^{५०} फेरीच्या पुढे रामचंद्र खामकर गाणे म्हणत होते व नंतर त्याच ओळी फेरीतील लोक म्हणत होते.

“आग लागली देशाला, बंधूनो स्वस्थ का बसला

हराम सरकार नही रखना, नही रखना”

गावात व इतरत्र जावून बापूसाहेबांनी बैठका घेतल्या. नाना पाटील, बर्डे गुरूजी, निवृत्ती काका, आत्माराम पाटील, विनायक थोरात या मंडळीनी जास्तीत जास्त लोकांना आवाहन करून रेठरे धरणच्या सत्याग्रहात उपस्थित राहण्यास प्रवृत्त केले.

२३ ऑगस्ट, १९३० रोजी रेठरेधरण येथे बापूसाहेब देशमुखांनी झेंडा चौकात सभा आयोजित केली होती. त्या सभेला पंचक्रोशीतील लोक उपस्थित राहिले होते. या सभेला तालुक्यातील नेते मंडळीनी मार्गदर्शन केले. बापूसाहेबांनी सत्याग्रहासाठी लांबून येणा-या लोकांसाठी गोरखनाथ मठात राहण्याची व भोजनाची सोय केली. एका काहिलीत पिटले शिजविले व भाकरी प्रत्येक घरातील लोकांनी आणून दिल्या होत्या. सुमारे २००० लोकांचा तेथे मुक्काम होता. बापूसाहेब देशमुखांनी सत्याग्रहासाठी चांदीचा विळा तयार केला होता.^{५१} शिवाय प्रत्येक व्यक्तिला आपला विळा घेवून येण्यास सांगितले होते.

कार्यकर्त्यांच्या आवाहनानुसार जवळजवळ ६००० लोक या जंगल सत्याग्रहास उपस्थित झाले. ३१ ऑक्टोबर, १९३० रोजी सकाळी ८ च्या दरम्यान गोरखनाथ मठाजवळ जमलेला जनसमुदाय बापूसाहेब देशमुख, पांडू मास्तर, निवृत्ती काका, नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली कुरनदरा व कमलदरा या दिशेने निघाला. जनसमुदायाच्या घोषणांनी परीसर दणाणून गेला. जनसमुदायासमोर शिंगाड्या रणशिंग फुंकत होता.

सकाळी ९च्या दरम्यान जनसमुदाय मुख्य ठिकाणी पोहोचला. सरकारी व खाजगी मालकीच्या हद्ददीवर घायाळाचा तट होता. तटाच्या बाहेर पोलीस बंदोबस्त होता. सुमारे

४०० पोलीस बंदोबस्तासाठी हजर होते. तरीही क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी तटाच्या बाहेर महात्मा गांधींच्या नावे जयजयकार करून सत्याग्रहाचा नारळ फोडला. श्रीफळ फोडताच सर्व जनसमुदाय पुढे सरसावला. बापूसाहेब देशमुख यांनी चांदीच्या विळयाने गवत कापून मुहूर्त केला. यानंतर प्रत्येकाने थोडे का होईना गवत कापून कायदेभंग केला. यावेळी पोलीस व क्रांतीकारक यांच्यात बरीच झटपट झाली. बापूसाहेब देशमुखांनी हा लढा अहिंसेच्या मार्गानेच करावयाचा असा आदेश दिलेला असल्याने त्याठिकाणी अनुचित / हिंसक प्रकार घडला नाही. पोलीसांनी अनेकांना अटक केली.^{४९}

बापूसाहेब देशमुखांनाही अटक करून तुरुंगात टाकले. अशाप्रकारे रेठरेधरण सत्याग्रहात रेठरे येथील प्रत्येक घर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या सहभागी झाले. रेठरेधरण जंगल सत्याग्रहासाठी बापूसाहेब देशमुखांच्या नेतृत्वाखाली खामकर रामु ज्ञानू, घेवदे रंगू बाळा, पाटील जोती नाथाजी, धुमाळ रामचंद्र बाबूराव, संदे अमिनभाई कलीम यांनी आहोरात्र कष्ट घेतले. बोरगांवचे आत्माराम नाना पाटील आपल्या कार्यकर्त्यांसह रेठरेधरण सत्याग्रहात सहभागी झाले. शिंदे दत्तात्रय रामचंद्र, शिंदे रामचंद्र ज्ञानू, पाटील धोंडी सखाराम, पाटील तुकाराम सुबराव, कापुसखेडचे पाटील बाबूराव कृष्णाजी व वाळव्याचे थोरात विनायकराव पंढरीनाथ हे आपल्या कार्यकर्त्यांसह हजर होते. पेठवरून माळी महादेव आप्पा, भेडसे पांडुरंग सुभाना, पाटील श्रीपती गणपती व इतर अनेक लोक या सत्याग्रहात सहभागी झाले.^{५०}

मिठाचा सत्याग्रह :

सन १९३० च्या मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी विलेपार्ले व अर्नाळा या ठिकाणी वाळवा तालुक्यातील बर्डे गुरूजी व हसबनीस यांच्या नेतृत्वाखाली १० स्वयंसेवकांची तुकडी गेली होती. नामदेव बापू पाटील व बर्डे गुरूजी व बाबूराव शेंडगे यांना १९३० च्या सत्याग्रहात सक्तमजूरीची शिक्षा झाली.^{५१}

परदेशी कापडांची होळी व बहिष्कार सप्ताह :

६ एप्रिल, १९३० पासून गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह व असहकाराची प्रचंड चळवळ देशात सुरू झाली. त्यात वाळव्यात विश्वनाथ देशपांडे यांनी परदेशी कापडांची होळी केली. वाळवा तालुका काँग्रेस कमिटीचे बापूसाहेब देशमुख, बाबुराव चरणकर, बर्डे गुरूजी, ताराचंद शेट, हिरवे आण्णा, प्रेमचंद्र रणछोडदास यांनी बहिष्कार सप्ताह साजरा केला.^{५२}

त्या प्रसंगी माधवराव बागल (कोल्हापूर), बाबुराव गोखले, ज्ञानु नारायण पाटील, भाउराव पाटील यांनी भाषणे करून लोकांत जागृती निर्माण केली. त्यामुळे ७ जानेवारी, १९३२ पासून ब्रिटीश आक्रमक बनले व त्यांनी सर्व संघटना बेकायदेशीर ठरविण्यास सुरुवात केली. त्यात सातारचे टिळक राष्ट्रीय विद्यालय व इस्लामपूरचे पीकेटींग मंडळ इत्यादी समावेश होता.

कार्यकर्त्यांनी शिबीरे भरवावयाची व त्यावर पोलीसांनी धाड टाकायची असे बरेच दिवस घडत होते. पोलीस पथक आलेकी सामान्य लोक त्यांना शिबीरापर्यंत पोहोचू देत नसत. नाना पाटील व हिंगमिरे यांनी रेठरे हरणाक्ष येथे जे शिबीर घेतले त्यावर धाड टाकण्यासाठी पोलीस पथक आले, परंतू कार्यकर्त्यांना चाहूल लागताच ते निघून जाई पर्यंत नावाड्याने पथकास नावेत बसवून रात्रभर धरणातच फिरविले अशा त-हेने अप्रत्यक्षपणे सामान्य जनता काँग्रेसच्या पाठीशी उभी होती.

सारावाढी विरुद्ध मोर्चा :

वाटेगांव हे एकच गांव कुळंदवाड संस्थानात होते. तेथे प्रजेच्या दृष्टीने काही सुधारणा, सोयी नव्हत्या. भुमीकर मात्र लोकांवर लादला होता. तो कमी व्हावा व सुधारणा व सोयी व्हाव्यात म्हणून संस्थानाकडे लोकांनी अनेक विनंती अर्ज केले होते. पण त्याचा काही उपयोग झाला नव्हता म्हणून १९३६ मध्ये वाटेगांव येथील १०५ शेतक-यांनी

बर्डे गुरूजींच्या नेतृत्वाखाली नारावाढी विरुद्ध मोर्चा काढला. वाटेगांव ते कुरुंदवाड मधील ४५ मैलाचे अंतर लोकांनी दोन दिवसात पार केले. या मोर्चात सर्वश्री नाना पाटील, हिंगमिरे व वाटेगांवचे गावकरी सहभागी झाले.^{१३}

कायदेभंग चळवळीच्या काळात संपूर्ण वाळवा तालुक्यात इंग्रजांना प्रतिकार करण्यास उत्साहाचे वातावरण तयार झाले. वाळवा तालुक्यातील काही व्यक्तींनी वैयक्तिक सत्याग्रह करून कायदेभंग केला. त्यात कासेगांवचे वैद्य धन्वंतरी, आष्टयाचे गजानन कुलकर्णी, इस्लामपूरचे आप्पू खटावकर, कामेरीचे आप्पा गुरव, आष्टयाचे नाभीराज चौगुले, कुरळपचे रामचंद्र दादू चौगुले, वाळव्याचे विनायक थोरात, गोटखिंडीचे नारायण जोशी, वाटेगांवचे बर्डे गुरूजी, शंकर हिरवे, शंकर सोनटक्के, धोंडीराम सावंत, गणपतराव शिंदे, डॉ. जी. ए. देशपांडे, रामजी शहा, आत्माराम पाटील, बोरगांवचे गणपती पाटील इत्यादी सभा, मोर्चे प्रभात पेऱ्या, मिरवणुका काढणे व गव्हर्नरांच्या आगमन प्रसंगी निदर्शन करणे या मागनि कायदेभंग केला. तसेच पोवाडे, 'दारूचा फार्स', 'माझी जमीन' अशा पध्दतीची काही नाटके बसवून लोक जागृती केली.^{१४}

बोरगांवचे आत्माराम पाटील व त्यांचे कार्यकर्ते यांनी साबरमती आश्रमास भेट दिली. तेथे कुष्ठरोग्यांची सेवा करणारे परसुरे शास्त्री यांच्याशी त्यांचा परीचय झाला. सेवा करीत असताना त्यांना स्वःतालाही कुष्ठरोग झाला होता. चर्चेतून परसुरे यांनी बोरगांवला यायचे मान्य केले. बोरगांवच्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी त्यांची सेवा केली. ते अतिशय बुध्दीमान होते. त्यांनी व्याख्यानाद्वारे वाळवा तालुक्यात लोकजागृती केली.^{१५}

डॉ. राजेंद्रप्रसादजींना इस्लामपूर म्युनिसिपालीटीचे मानपत्र :

१९३५ साली डॉ. राजेंद्रप्रसाद सातारा जिल्हयाच्या दौ-यावर आले. १४ मे पासून दोन दिवस जिल्हाभर फिरले त्यांनी ठिकठिकाणी १४ सभा घेतल्या. बर्डे गुरूजींच्या अध्यक्षतेखाली रेठरेधरण येथे गोरखनाथ मठामध्ये सभा घेतली. रेठरेधरण येथे बापूसाहेब

देशमुखांच्या घरी मुक्काम होता. ^{५६} रेठरेधरण सत्याग्रहाबाबत त्यांनी बापूसाहेब देशमुखांची प्रशंसा केली. इस्लामपूर म्युनिसिपालीटीने राजेंद्रप्रसादजींना मानपत्र दिले. इस्लामपूर येथे आण्णा ढबू यांचे घरी त्यांचा मुक्काम होता. याच अवधीत बोरगांव येथे मारुती देवळामागे त्यांची सभा झाली.

वाळवा तालुका काँग्रेस कार्य :

वाळवा तालुका काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष बर्डे गुरूजी होते. वाळवा व शिराळा पेट या भागातील निवडणूकीची जबाबदारी बर्डे गुरूजींच्याकडे होती. नाना पाटील, बर्डे गुरूजी व इतरांनी शिराळा व वाळवा तालुक्यात दौरा काढून विश्वासू माणसे निवडली. गोटाखिंडीचे नारायण जोशी, आष्टयाचे सर्वश्री बाबूराव कासार, गंगाराम तेली, विश्वनाथ सराफ, नारायण कुलकर्णी, शंभूराव लिमये इत्यादी यासर्वांनी एकजूटीने व चिकाटीने कार्यास प्रारंभ केला. रेठरेहरणाक्षचे श्री नारायण पाटील, शिरट्याचे यशवंतराव पाटील, कुरळपचे निवृत्ती काका, वाळव्याचे विनायक थोरात, येड्याचे श्री सिताराम बाळाजी पाटील इ. या सर्व लोकांचे / प्रमुखांचे त्यांना सहाय्य लाभले. ^{५७} सन १९३४ मध्ये काँग्रेसचे भाउसाहेब सोमन वकील प्रचंड मताने निवडून आले. आणि प्रसिध्द उद्योगपती कुपर (भिमराव पाटील) यांच्या फौजफाट्याची दाणादाण झाली.

वाळवा तालुक्यात काँग्रेसचा सुवर्ण महोत्सव साजरा :

दिनांक २८ डिसेंबर, १९३५ ला काँग्रेसचा सुवर्ण महोत्सव साजरा करण्याची कल्पना राष्ट्रभर दुमदुमु लागली. ती कल्पना सातारा जिल्ह्याने उचलून धरली. त्यासाठी जिल्हाभर विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले. वाळवा तालुक्यात एप्रिल ६ ते १३ पर्यंत हरीजन सप्ताह, आक्टोबर २ ते ९ पर्यंत गांधी सप्ताह, २६ जानेवारी स्वराज्य प्रतिज्ञा वाचन आदी कार्यक्रम ठरविले. हरीजन सप्ताहात सर्व गावात हरीजनवस्तीसह साफसफाई करून

त्याच दिवशी सभा घेतली जाई. त्यात अनिष्ट रूढी व काँग्रेसचे कार्य हे विषय असत. सफाई करताना सर्व ठिकाणची घाण मैल्यासह गावाबाहेर नेवून टाकत. या कामात नाना पाटील, चंदू पाटील, पांडू मास्तर, बर्डे गुरूजी इ. मंडळी होती. बाजार भरत असलेल्या गावी बाजारच्या दिवशी सभा घेवून काँग्रेसचा प्रचार करणे, गावात काँग्रेस कमिटी स्थापन करणे, काँग्रेसचे सभासद करणे, वेळोवेळी काँग्रेसने केलेल्या ठरावांची माहिती लोकांना देणे हे कार्य सातत्याने चालले होते.

एकंदरीत बर्डे गुरूजी, नाना पाटील, आत्माराम पाटील हे कार्यकर्ते काँग्रेस संघटनेचे कार्य आक्षम पध्दतीने करत होते. काँग्रेस सूवर्ण महोत्सवा निमित्त नाना पाटील, बर्डे गुरूजी, पांडू मास्तर यांनी शिरटे, येडेमच्छिंद्र, रेठरे हरणाक्ष या ठिकाणी सायकल वरून काँग्रेसचा प्रचार केला.^{५८}

मुंबई असेंब्ली निवडणूकीचे राजकारण :

सन १९३७ साली मुंबई असेंब्ली निवडणूकीच्या उमेदवारांसाठी सातारा जिल्हयाच्या दक्षिण भागातून ५ तालुक्यातील चार उमेदवार निवडायचे होते. त्या जागेसाठी काँग्रेसने उमेदवार उभे केले .

१. आत्माराम पाटील बोरगांव - खुण नांगर
२. पांडू आण्णा शिराळकर - कराड
३. श्री. भाऊसाहेब कुदळे - दुधगांव

यापैकी आत्माराम पाटील व श्री पांडू आण्णा शिराळकर हे दोन उमेदवार निवडून आले. बोरगांव चे आत्माराम पाटील हे तरूण मराठा उमेदवार प्रचंड मताने निवडून आले.^{५९}

१९४२ चलेजाव चळवळ व प्रतिसरकारची स्थापना :

१९३६ अखेर इंग्रजांनी भारताच्या इच्छेविरुद्ध दुस-या महायुध्दात भारतास खेचले. म्हणून भारताने सरकारशी कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करायचे नाही, म्हणून महात्माजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची योजना आखली. १९४२ च्या एप्रिलमध्ये तर जपानने ब्रम्हदेश काबीज करून इंफाळ पर्यंत दौड मारली. त्यांचे सैन्य भारताच्या हद्दीस भिडले, या गंभीर प्रसंगाचा विचार करण्यासाठी अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची बैठक मुंबईत ७,८,९ ऑगस्ट १९४२ ला भरली. त्यात ठराव असा झाला “भातातील ब्रिटीश सत्तेचा शेवट करणे अत्यंत महत्वाचे व जरूरीचे आहे. ब्रिटीशांनी आपखुशीने भारतातील आपली सत्ता ताबडतोब सोडावी”.

या प्रसंगी महात्माजींनी भारतीयांना आदेश दिला की “हा अखेरचा लढा आहे, यात कच खावू नका, माघार घेवू नका ‘ करेगे या मरेगे’ या निर्धाराने प्रत्येक स्त्री पुरुषाने लढले पाहिजे”. महात्माजींनी इंग्रजांना ‘चले जाव, भारत छोडो’, असे निक्षुन सांगितले. हा संदेश विद्युत वेगाने भारतभर पसरला.

चले जाव चळवळीचे घोषणा होताच इंग्रज सरकारने सर्व नेत्यांना पकडले. परिणामी सर्वत्र असंतोष माजला व चळवळीने पेट घेतला. १९४२ च्या या चळवळीत सातारा जिल्हा व त्यातील वाळवा तालुक्याने महत्वपूर्ण योगदान केले आहे.

अशा रितीने पेशवाईचा अंत झाल्यापासून ते १९४२ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात मुंबई प्रांतातील इतर स्वातंत्र्य सैनिकांप्रमाणे सांगली जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांनी मोलाचे योगदान दिले. क्रांतीसिंह नाना पाटील हे तर १९४२ नंतर अखिल भारतीय स्वातंत्र्य सेनानी ठरले व त्यांच्याच नेतृत्वाखाली सातारा जिल्ह्यात प्रति सरकारची स्थापना १९४२ ला झाली, आणि ब्रिटीश सरकारला सळो की पळो करून सोडले. असे हे थोर स्वातंत्र्य सेनानी क्रांतीसिंह नाना पाटील हे वाळवा तालुक्यातील येडेमच्छिंद्र या खेडेगांवचे होते. म्हणून दुसऱ्या प्रकरणात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे ‘जीवन व कार्य’ याचा आढावा घेतला आहे.

संदर्भ - सुची

१. श्री. पाटील डी. बी. - अप्रकाशित एम. फील. लघु शोध प्रबंध शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर - स्पॅटीयल ऑर्गनायझेशन ऑफ सर्र्व्हिस सेंटर इन वाळवा तालुका. पृष्ठ - २
२. वाळवा पंचायत समिती, इस्लामपूर यांनी पुरविलेली गावांची यादी.
३. श्री. पाटील डी. बी. - उपरनिर्दिष्ट - पृष्ठ - २
४. --- कित्ता ---- पृष्ठ - ५
५. --- कित्ता ---- पृष्ठ - ५
६. --- कित्ता ----
७. सार्वजनिक बांधकाम विभाग, इस्लामपूर कार्यालय यांनी पुरवलेली माहीती
८. दै. दक्षिण महाराष्ट्र केसरी दि. १५/८/९७ पृष्ठ - ५
९. वाळवा पंचायत समिती, इस्लामपूर कार्यालय यादी.
१०. सांगली जिल्हा परिषद - वार्षिक प्रशासन अहवाल १९८३-८४ 'वाळवा' पृष्ठ - १५७/१६१ व महाराष्ट्र स्टेट गॅजेट पृष्ठ - १३५ ते १४०
११. श्री. कोगनोळे विजय - सांगली जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य लढा पृष्ठ - ५
१२. ---- कित्ता ---- पृष्ठ - ६
१३. ---- कित्ता ----
१४. श्री. गोखले पुरुषोत्तम पांडुरंग - जागृत सातारा - पृष्ठ - १४
१५. डॉ. शिंदे ए. बी. - द पॅरलल गव्हर्नमेंट ऑफ सातारा - पृष्ठ - ९
१६. डॉ. पवार जयसिंगराव - हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - पृष्ठ - ५८
१७. डॉ. शिंदे ए. बी. उपरनिर्दिष्ट - पृष्ठ - ९
१८. श्री. डॉ. भोसले ए. आर. - अप्रकाशित पी. एच. डी. लघुशोध प्रबंध शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर .- फ्रिडम मुव्हमेंट ऑफ सातारा डिस्ट्रिक्ट - १८८५ ते १९४७ पृष्ठ - ८२

१९. श्री. लिमये धनंजय बाबूराव - (आष्टा) -मुलाखत -
२०. आष्टा नगरपालिका शतसावंत्सरिक ग्रंथ - पृष्ठ - ८
२१. ---- कित्ता ----
२२. श्री. गोखल पुरुषोत्तम पांडुरंग - उप्पर निर्दिष्ट - पृष्ठ -४६
२३. ---- कित्ता ---- पृष्ठ- ४७
२४. स्वा. सै. वग्याणी बाळासाहेब बापूसाहेब-(आष्टा) -मुलाखत -
२५. डॉ. भोसले ए. आर. - उप्पर निर्दिष्ट - पृष्ठ -४७
२६. श्री. गोखले पुरुषोत्तम पांडुरंग - उप्पर निर्दिष्ट - पृष्ठ -४७
२७. ---- कित्ता ----पृष्ठ -४८
२८. ---- कित्ता ----पृष्ठ -४९
२९. ----कित्ता ----
३०. डॉ. भोसले ए. आर. - उप्पर निर्दिष्ट - पृष्ठ -७७
३१. स्वातंत्र्य सैनिक श्रीमती पाटणकर इंदुताई - (कासेगांव) - मुलाखत
व स्वा. सै. पाटील मारुती यशवंत - (कासेगांव) - मुलाखत -
३२. स्वा. सै. शेते विमलनाथ - (वाटेगांव) - मुलाखत -
३३. श्री. किर धनंजय - महात्मा जोतिराव फुले - पृष्ठ -१४४
३४. डॉ. भोसले ए. आर. - उप्पर निर्दिष्ट - पृष्ठ -४७
३५. श्री. कोगनोळे विजय - उप्परनिर्दिष्ट - पृष्ठ -८
३६. ---- कित्ता ---- पृष्ठ १३
३७. स्वा. सै. सनदे सा. बा. - (आष्टा) - मुलाखत
३८. स्वा. सै. देशपांडे डी. जी. - (इस्लामपूर) -मुलाखत -
३९. ---- कित्ता ----
४०. डॉ. शिंदे ए. बी. - उप्परनिर्दिष्ट - पृष्ठ -२०

४१. ---- कित्ता ----

४२. दै. सकाळ दि. २६ सप्टेंबर १९९३ व सात्याजणी अंक - एप्रिल १९९३

४३. प्रा. देशपांडे दिपा - हस्तलिखित - पृष्ठ - ७

४४. आष्टा नगरपालिका शतसावंत्सरिक ग्रंथ - पृष्ठ - १

४५. स्वा. सै. सनदे सा. बा. - (आष्टा) - मुलाखत

४६. स्वा. सै. पाटील एस. बी. - (कामेरी) - मुलाखत

४७. श्री. मुळीक निवृत्ती दादाजी - हस्तलिखित (बापूसाहेब देशमुख) - पृष्ठ - २१

४८. ---- कित्ता ---- पृष्ठ - २५

४९. दै. केसरी दि. १३ सप्टेंबर १९३०

५०. श्री मुळीक निवृत्ती दादाजी - उपरनिर्दिष्ट - पृष्ठ - २८

५१. स्वा. सै. चरीत्रकोष - पश्चिम महाराष्ट्र - पृष्ठ - ४३१

५२. श्री. कोगनोळे विजय - उपरनिर्दिष्ट - पृष्ठ - ९

५३. स्वा. सै. शिंदे पांडुरंग रामचंद्र - (वाटेगाव) - मुलाखत -

५४. श्री. कोगनोळे विजय - उपरनिर्दिष्ट - पृष्ठ - १७

५५. श्री. पाटील हणमंत विठोबा - (बोरगांव) - मुलाखत

५६. श्री. लोहार द.ब. व श्री. आडमुठे ना. दा. -

स्वातंत्र्याचा संग्राम (१९३०-१९४२) - पृष्ठ - १५

५७. स्वा. सै. थोरात विलासराव विनायकराव - (वाळवा) - मुलाखत

५८. स्वा. सै. पाटील एस. बी. - (कामेरी) - मुलाखत

५९. श्री. पाटील रा. तो. - सांगली सातान्याचे राजकारण - पृष्ठ - ३५